

VARGHA KATALIN

A Debreczeni Magyar Kalendárium
verses rejtvényei*

Az 1819-ben Fazekas Mihály által alapított és 1828-ig az ő szerkesztésében megjelenő *Debreczeni Magyar Kalendárium* minden számában helyet kapott a toldalék részeként 4-5 verses rejtvény, a kalendáriumi hagyományoknak megfelelően a szerző megjelölése nélkül. Az új kritikai kiadás előkészítése során újra felmerült Fazekas szerzőségének kérdése e szövegek kapcsán, amivel kapcsolatban Debreczeni Attila így fogalmaz:

A minden kötetben önálló szerkezeti helyen fellelhető verses rejtvények esetében az egyetlen biztos tényből, Fazekas szerkesztő voltából adódóan éppúgy következtethetünk arra, hogy ő írta ezeket, amint arra is, hogy tevékenysége csupán az összegyűjtésre szorítkozott, hiszen az átvételek a kalendáriumok gyakorlatához tartoztak (más kiadványokban éppen ezekre a darabokra eddig nem bukkantunk rá, persze a kalendáriumok szövegszerű feltárása korántsem kielégítő). E hitelességet illető eldöntetlen helyzetre a *Bizonytalan szerzőségű mű* minősítést alkalmazzuk.¹

A *Debreczeni Kalendárium* verses rejtvényei kapcsán az egyik feladatot éppen a szerzőséggel kapcsolatos korábbi megállapítások és vélemények áttekintése jelentheti. Ugyanakkor jó alkalom ez néhány általánosabb kérdés vizsgálatára a 18–19. századi, részben verses rejtvényhagyományhoz kapcsolódóan. Milyen előzményei vannak az ilyen típusú szövegek közlésének a magyar kalendáriumokban, illetve más forrásokban? Milyen műfajt jelöl a *rejtett szó* megnevezés, és ez hogyan illeszkedik a rejtvények bővebb csoportjába? Milyen szövegpárhuzamai ismertek a Fazekas által közölt rejtvényeknek, és ezek hogyan helyezhetők el a szerzői szöveg – közköltészet – népköltészet regiszterekben?

*A Kalendárium verses rejtvényei és Fazekas Mihály szerzősége:
érvek és ellenérvek a korábbi kutatás részéről*

Lovász Imre, aki elsőként adta ki Fazekas Mihály összegyűjtött verseit,² nem közölte a *Kalendárium* rejtett szavait és találós meséit. Mátray Lajos 1888-ban viszont Fazekas Mihály költeményeiként adta közre azt a 48 *rejtett szót* és *találós mesét*, amelyek a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ DEBRECZENI Attila, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése*, ItK, 2019/5, 667.

² *Fazekas Mihály versei*, gyűjt. Lovász Imre, Pest, Beigel, 1836.

Debreczeni Magyar Kalendáriomban jelentek meg 1819 és 1828 között.³ Mátray szerint mindig Fazekas írta a „meglepő elmeéről és találékonyaságról tanuskodó találós meséket és »Rejtett szavakat«”,⁴ azonban ahogy Debreczeni Attila is megállapítja, „közlésének általános megbízhatatlansága [...] óvatosságra int”⁵

Mátray Lajos megállapítását már a kortársak is fenntartással kezelték, ahogy ez a kötet kritikáiból is kiderül.⁶ Mátray és idősb Szinnyei József között pedig már a kötet megjelenése előtt vita bontakozott ki a Fővárosi Lapokban annak kapcsán, hogy Fazekas írta-e a rejtett szókat és találós meséket. Szinnyei a Fővárosi Lapok 1888. október 30-i számában így írt a *Ludas Matyi* szerzőjéről, Fazekas Mihályról:

Fazekas ezután hivatalos foglalkozása és növénytani észleletei mellett verselgetett is; versei nagyrészt az általa szerkesztett „Debreczeni Magyar Kalendárium”-ban jelentek meg a huszas években egészen haláláig, mindig nevének kezdő betűivel jelezve. Az ott megjelent „rejtett szókat és találós mesék”-et azért nem tartom tőle származottnak, mert habár azok versben irattak is, de minden névjegy aláírás nélkül fordulnak elő, sőt még a harmincas években is ugyanott így lettek folytatva.⁷

Mátray Lajos a Fővárosi Lapok 1888. november 3-i számában reagált Szinnyei közleményére, néhány helyesbitést szükségesnek tartva mind Fazekas életrajzát, mind életművét illetően.⁸ Viszontválaszában Szinnyei megismételte, hogy nem tartja Fazekast a *Kalendáriomban* megjelent verses rejtvények szerzőjének.⁹ A vitát a Fővárosi Lapok szerkesztőjének rövid bejegyzése zárta le, amelyben Vadnai Károly Mátray mellett foglalt állást:

³ Fazekas Mihály „Rejtett szavai” és „Találós meséi.” = MÁTRAY Lajos, *Fazekas Mihály élete és munkái felfedezett ismeretlen verseivel*, Debreczen, A „Debreczeni ellenőr” könyvnyomdája, 1888, 163–180. A szövegek kritikai kiadását lásd FAZEKAS Mihály *Összes Művei, Prózai munkák*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, II, 132–145, jegyzetek: 252. (a továbbiakban FMÖM)

⁴ MÁTRAY, *i. m.*, 63.

⁵ DEBRECZENI, *i. m.*, 670.

⁶ Lásd LÁZÁR Béla, „Fazekas Mihály élete és munkái”, Fővárosi Lapok, 1888/341, 2505–2506; SEBESTYÉN Gyula, *Mátray Lajos, Fazekas Mihály élete és munkái felfedezett ismeretlen verseivel. Debreczen. 1888*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1889, 379.

⁷ Id. SZINNYEI József, *Fazekas Mihály és a »Ludas Matyi«-ja*, Fővárosi Lapok, 1888/300, 2203. Szinnyei írását azzal zárta, hogy „[e]nnyi az, a mit Fazekas Mihályról és »Ludas Matyi«-járól irodalmunkban följegyezve találtam, ha valaki többet tud, hozza nyilvánosságra.” *Uo.*, 2204. – Ehhez fűzött csillagozott szerkesztői megjegyzés: „Mátray Lajostól közelébb fog megjelenni Debreczenben, Vértesi Arnold kiadásában, egy tizenkét ives kötet, mely Fazekas Mihály életéről, működéséről részletes rajzot nyújt és sok ismeretlen költeményét teszi közzé. Szolgáljon e cikk is eme közelebbi kiadás keletének előleges egyengetőjéül. Szerk.”

⁸ MÁTRAY Lajos, A „Ludas Matyi” költőjéről. (*Helyreigazítások*), Fővárosi Lapok, 1888/304, 2231–2232.

⁹ „Fazekas a debreczeni kalendáriumot szerkesztette s abba verseket, sőt csillagászati cikket is írt; ezt állítom én is, a rejtett szókat és találós meséket azonban nem tartom tőle származottnak.” Id. SZINNYEI József, A „Ludas Matyi” költőjéről. (*Válasz a helyreigazításokra*), Fővárosi Lapok, 1888/307, 2254.

Hogy a „rejtett szavak” és „találós mesék” nem a Fazekas művei, azt Szinnyei József csak úgy gondolja. Annyi tény, hogy midőn Fazekas 1819-ben a debreceni naptárt megindítá, ily fajta példák sem a lőcsei, sem a komáromi kalendáriumokban nem álltak előtte. Tehát Fazekas volt első meghonosítójuk. Debrecen agg tudósa, Szűts István, ki szintén hosszú időn át volt naptárszerkesztő, a találós meséket illetőleg azt mondá Mátraynak: „Magam is irtam ilyest eleget, ez mindig a mi dolgunk volt”, t. i. a naptárszerkesztőké.¹⁰

Érvelése semmiféle bizonyítékkal nem szolgál Fazekas szerzősége mellett, hiába idézi Szűts Istvánt, akit naptárszerkesztői tapasztalatára való tekintettel a téma szakértőjeként szólaltat meg. A szerkesztők nyilvánvalóan szerepet játszottak a kalendáriumok függelékében található találós mesék szerzőjeként, de a kizárólagosság bizonyosan nem állja meg a helyét. Közismert, milyen gyakori volt a 18–19. századi kalendáriumok (és más populáris olvasmányok) szerkesztése során a különböző kiadványok közötti jelöletlen átvétel, valamint a külföldi nyomtatványokból történő, szintén jelöletlen fordítás.

Vadnai egy másik kijelentése azonban olyan témát vet fel, amellyel érdemes itt részletesebben foglalkozni. Azt állítja, hogy a rejtett szavakat és találós meséket Fazekas honosította meg a kalendáriumokban, hiszen „ily fajta példák sem a lőcsei, sem a komáromi kalendáriumokban nem álltak előtte”.¹¹ Ez a kijelentés azonban csak bizonyos megszorításokkal igaz, különféle rejtvények ugyanis már a 17. századtól kezdve megtalálhatók a magyar naptárakban. E kalendáriumi rejtvényhagyomány áttekintését követően válik láthatóvá, miben különböznek, miben jelentenek újítást ehhez képest a Fazekas által publikált szövegek. Ehhez kapcsolódóan ki kell térni a *rejtett szó* (és érintőlegesen a *találós mese*) terminus korabeli jelentéstartalmára és értelmezésére is. Ezt követően lehet visszatérni a *Debreczeni Magyar Kalendárium* verses rejtvényeihez.

Rejtvények a kalendáriumi toldalékokban (és más populáris olvasmányokban)

Kovács I. Gábor összefoglalása szerint a magyar kalendáriumokban az 1730-as évektől nő meg a szórakoztató célú tartalom terjedelme,¹² a 18. század közepétől pedig a szórakoztatás „szinte egyenrangúvá [válik] a kalendárium eredeti használati, közvetlen gyakorlati célokat szolgáló funkcióival”.¹³ Ezt szolgálják az egyre nagyobb terjedelemben megjelenő kispórási anyag (anekdoták, trufák, mesék) mellett a különféle ’szórakoztatva oktató’ vagy ’hasznos időtöltést szolgáló’ fejtörők, rejtvények is.

¹⁰ [VADNAI Károly], *A »Ludas Matyi«*, Fővárosi Lapok, 1888/308, 2260.

¹¹ *Uo.*

¹² KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 26.

¹³ *Uo.*, 36.

A 18–19. századi magyar kalendáriumok függelékeinek néprajzi forrásértékére figyelmet felhívó áttekintésében Mikos Éva is megállapítja, hogy az 1750–1850 közötti korszak „kalendáriumainak jellegzetes műfaja a találós kérdés vagy *találós mese*, ahogy akkoriban előszeretettel nevezték”.¹⁴ E rejtvényanyag részletes feltárására azonban mindeddig nem került sor, annak ellenére sem, hogy a népi hagyományokkal számos ponton érintkezik, és sok szöveg variánsai a 19–20. századi népköltési gyűjteményekben is rendszeresen megjelennek. Mándoki László a magyar szóbeli rejtvények gyűjtés- és kutatástörténetét bemutató összefoglaló tanulmányában úgy fogalmaz, hogy „itt és most nem kíván belemerülni a különféle kalendáriumok sok adat reményével kecsegtető, de végtelen tengerébe”.¹⁵

Összefoglaló tanulmányok hiányában a különböző időszakokban keletkezett, leggyakrabban egy-egy kiadóhoz vagy kiadási helyhez tartozó kalendáriumokat bemutató írások és szöveggyűjtemények alapján lehet vázlatosan áttekinteni a magyar naptárak rejtvényanyagát. Ez segíthet néhány jellemző, általánosabb vonást is megállapítani a *Debreczeni Magyar Kalendárium* megjelenését megelőző idősakra vonatkozóan. A rendelkezésre álló adatok arra mutatnak, hogy a különböző típusú rejtvények, avagy különösen a korai időszakban „kérdések és feleletek” igen korán meghonosodtak a magyar kalendáriumok toldalékaiban is, részben külföldi, különösen német példát követve.

Dukkon Ágnes az 1683-as lőcsei naptárból idéz néhány bölcselkedő kérdést és feleletet (pl. „K. Mitsoda a leg-böltseb? F. Nintsen semmi böltseb az időnél: mert egyedül tsak az idő tud új dolgokat találni, és az régi ó dolgokat meg-újítani”), és az ezeket bevezető megjegyzést, ami a közölt szövegek helykitöltő funkciójára utal: „Ez levélnek üressége miatt tettet egynehány kérdéseket illendő feleletekkel fel-tenni”.¹⁶ Dukkon Ágnes arra is felhívja a figyelmet, hogy a 17. században „nemcsak Lőcsén, hanem a Kolozsvárott, Nagyszombatban, Bécsben, majd a 18. században Győrben s más városokban megjelent példányokban gyakran találkozhatunk efféle találós kérdésekkel, vaskos, szókimondó anekdotákkal”.¹⁷ Ezeknek előképét még korábban megtalálhatjuk az első magyar nyelvű (bár németből fordított) rejtvénygyűjteményben, a Lőcsén 1629-ben kiadott *Mesés könyvecskében* is.¹⁸

¹⁴ MIKOS Éva, *18–19. századi kalendáriumaink függelékeinek néprajzi forrásértékéről*, Ethno-Lore, 22, 2005, 405.

¹⁵ MÁNDOKI László, *Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 24, 1979, 308.

¹⁶ DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig = A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., [k. n.], 1988, 305.

¹⁷ DUKKON Ágnes, *A tanítás és a szórakoztatás szempontjai a XVII. századi könyvnyomtatók gyakorlatában*, Acta Papensia, 2002/1–2, 75.

¹⁸ Uo. A rejtvénygyűjtemény reprint kiadását lásd *Mesés könyvecske: mely vyionnan meg ekesitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel*, kiad. VOIGT Vilmos, Bp., Agrárinformációs Vállalat, 1989.

A győri kalendárium 1749 és 1849 közötti számaiból Szilágyi Ferenc adott ki válogatott szöveggyűjteményt,¹⁹ benne két év függelékéből rejtvényeket is. Az 1758. évi számból kilenc szöveget közölt *Kérdések és feleletek a mesterségekről* címmel, ezek közül hat a molnárokról szóló, tartalmilag mesterségcsúfoló szöveg (pl. „K. A molnár mikor legigazabb? Felelet. Akkor, mikor aluszik, és a malomban csak ül, hever, kezeit öszveteszi”).²⁰ Az 1809. évi naptárból közreadott *Fortélyos kérdések és feleletek* bevezetésében már a naptárszerkesztő feltünteti a rejtvények szerepeként a szórakoztatást és a hasznos időöltést: „a mord kedvű emberek társaságai között unalmas órákra egyéb haszontalan csiribiri beszédek helyett alkalmaztattak”.²¹ Az itt közölt 17 rejtvény tartalmilag és formailag is vegyes, azonban többségük szójátékra épülő tréfás kérdés (pl. „Hol beszélnek a székek? Magyarországon; mert ott vagynak *prédikálószékek*. *Melyik a világon a leghidegebb ország?* Magyarország, mert ott nyárban is örökké hó esik: Szent Iván *hava*, Szent Jakab *hava*, Kisasszony *hava*, sat.”²²). Ez a rejtvénytípus a későbbiekben a 19. századi folyóiratokban (pl. Hasznos Mulatságok) és a 19–20. századi népköltészetben egyaránt népszerű.

Utolsó példaként a *Magyar-országi ó és új kalendárium* 1801-es példányára szeretnék utalni, amely jól tükrözi mind az 1800 körüli kalendáriumi rejtvények tipikus elhelyezését a naptáron belül, mind azok jellemző tematikus csoportjait. E naptár utolsó másfél oldalán összesen húsz feladvány olvasható megfejtéssel együtt *Némelly rövid, s tréfás Mesék* cím alatt.²³ A szövegek egy része bibliai tudáspróba (pl.: „Kitsoda született, és nem halt-meg? *Fel.* Hénoch; mert elevenen az Istentől paraditsomba vittetett”; „Ki született, szült-is, még sem halt-meg? *Fel.* Lóth’ Felesége; mert ő só-oszloppá vált”), emellett nagyobb számban szerepelnek asszonycsúfoló tematikájú tréfás kérdések is („Ki leg-hasznosabb asszonyok? *Fel.* A’ Gazdagok; ha hamar meg-halnak”; „Mért nem adott a’ természet szakállat az asszonyoknak? *Fel.* Mert addig sem halgathatnának, még meg-borotváltatnának”).²⁴

Összefoglalva az alábbiakat lehet elmondani a fenti időszakban megjelent kalendáriumi rejtvényekről: ezek prózai szövegek kérdés-felelet formában, ahol a rövid, egy mondatnál nem hosszabb terjedelmű kérdést legtöbbször ugyanilyen rövid válasz követi. A 18. század vége előtt ugyanakkor rendszeresen előfordulnak hosszabb, magyarázó, esetenként anekdotaszerű válaszok is. A naptárookra jellemző még, hogy ezekben a kérdést a felelettel együtt közlik, szemben a 18. század végétől megjelenő lapokkal,

¹⁹ *Elmét vidító elegy-belegy dolgok rövidebb és hosszabb csípős históriák*, melyeket a győri magyar kalendárium 1749–1849 éveiből ki-szedeggett, össze-rendezett s mostan az olvasóknak okulására közreboocsát SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1983.

²⁰ *Uo.*, 173–174.

²¹ *Uo.*, 227.

²² *Uo.*, 227–228.

²³ *Magyar-országi ó és új kalendárium Kristus Urunk Születése után 1801-ső esztendőre*, Pest, Trattner Mátyás, 1801, oldalszámok nélkül. Az általam olvasott példány a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában található, ahova Nagy Czirok László hagyatékából került, jelzete NM EA 19788.

²⁴ *Uo.*

amelyek az olvasókat a megfejtések beküldésére biztatják, és a helyes megoldást mindig a következő számban adják közre.

Tartalmilag a kalendáriumok rejtvényeinek leggyakoribb, visszatérő tematikus csoportjait egyfelől a bibliai ismeretekre kérdező, másfelől a csúfolódó szövegek jelentik, utóbbiakon belül leginkább a mesterség- és asszonycsúfolók. A szövegek naptárbeli közlésének elsődleges célja a szórakoztatás, de emellett megjelenik az oktató-nevelő szándék is. Ezekhez járul a helykitöltő funkció, hiszen a rövid szövegekből mindig a szabadon maradt lapok megtöltésére megfelelő számú szöveget válogattak össze, amelyek összterjedelme az egy, ritkábban két oldalt nem haladta meg. A 18. század során és a 19. század elején a kalendáriumok függelékében (és a világi tartalmú ponyvákban, továbbá más populáris olvasmányokban) a „korabeli elit alatti műveltségi rétegek”²⁵ által ismert rejtvények jelentek meg, az egyes kiadványok között pedig gyakori volt a jelöletlen átvétel. A szövegek bekerültek a kéziratos versgyűjteményekbe és vegyes tartalmú kéziratokba is, ahol már a továbbiakban tárgyalandó verses szövegekkel is kiegészültek. Szintén összetettebb rejtvényanyag jelent meg a 18. század végétől kezdődően az ismeretterjesztő és/vagy szépirodalmi tartalmú lapokban, ahol a különböző típusú feladványokat különböző, többé-kevésbé következesen használt megnevezések jelölték.

Rejtett szók (és találós mesék) a korabeli forrásokban

A fenti forrásokban több különböző elnevezéssel (leggyakrabban *mese, kérdés és felelet*) találkozhattunk hasonló típusú szövegekre vonatkozóan. Bizonyos terminusok azonban egy pontosabban körülhatárolható rejtvénytípushoz kapcsolódtak. Ilyen a *rejtett szó*, amely minden esetben olyan verses feladványt jelöl, amely a megfejtés egésze mellett annak egyes részeit (pl. szótagjait) külön-külön is körülírja. A fenti kalendáriumokban sem a *rejtett szó* megnevezés, sem az ezzel jelölt rejtvénytípus nem jelent meg. Annál gyakoribb viszont a 18. század végétől kezdve a különböző lapok szórakoztató mellékletében.

A rejtvényforma népszerűségét a 19. században jól mutatja az is, hogy a megnevezés önálló szócikket kapott a század második felének szótáraiban is. Lásd az alábbi meghatározást:

REJTETTSZÓ, (rejtett-szó) ösz. fn. Találós feladat, midőn valamely szónak tulajdonságai képekben, körülírva adatnak elé, hogy a kérdezett kitalálja belőlük a megfelelő szót, pl. az első úgy jó ha tűz van benne, a második is úgy jó ha tűz van benne, a harmadik is, ha tűz van benne, végre az egész is, ha tűz van benne; felelet: *kandalló* (kan-dal-ló).²⁶

²⁵ MIKOS, *i. m.*, 406.

²⁶ *A magyar nyelv szótára*, szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, Pest, Emich Gusztáv, 1870, V, 470. Szigeti Csaba közli e rejtvény közeli párhuzamát, amelynek szerzőjeként Zimmermann Jakob tanulmányára

Elsőként 1789-ben, a komáromi Mindenés Gyűjtemény lapjain jelentek meg a magyar írásbeliségben a különféle verses rejtvényeket jelölő *találós mese* és *rejtett szó* terminusok, az *enigma*, illetve *logogrif* kifejezések magyar megfelelőjeként.²⁷ Néhány példa bemutatása után az olvasókat (elsősorban a hölgyeket) is ilyen szövegek írására és beküldésére biztatták, példaként a Párisi Hírmondó gyakorlatára hivatkozva:

Az ilyen Találós Meséket 's Rejtett Szókat minden rendű emberek, de leginkább a' Dámák 's Kis-Aszszonyok tsinálják Frantzia-Országban 's úgy küldik Párisba a' Hírmondó' Írójának. – Nagy reménységünk vagyon nekünk is a' felől, hogy minden Poésist szerető érdemes Uraink, fő képpen pedig Aszszonyságaink 's Kis-Aszszonyaink ilyen Találós Mesékkal 's Rejtett Szókkal gyakorta fogják ezen Gyűjteményünket ékesíteni 's vidámítani. A' mellyet is a' kik nyelvünk' gyarapítására tselekedni nem sajnállanak, arra kérjük azokat, hogy frankón küldött levelekbe súgják-meg nekünk mi légyen a' Találós Mese 's Rejtett Szó? hogy a' következendő Szakaszba kiírassuk, 's ki-ki láthassa, jól találta-é el?²⁸

A beküldők között gyakran voltak kollégiumi diákok, illetve diáktársaságok is. A Mindenés Gyűjteményben a név feltüntetésével legtöbbször Édes Gergely szerepelt, de Földi János is több feladványt küldött a lapnak. A 19. század során számos további lapban megszokottá vált a (verses) rejtvények közlése, például a Hasznos Mulatságokban (1817–1842),²⁹ később a Regélőben (1838–1842) és a Hölgyfutárban is (1850–1862). Ezek a lapban rendszerint meghatározott helyen, legtöbbször az utolsó oldalon szerepeltek, a megfejtéseket pedig mindig a következő lapszámban közölték.

A rejtett szavak és találós mesék írása a kollégiumi diákság számára kötelező feladatot jelenthetett. 1769-ben Losontzi István latin nyelvű poétika-tankönyvének³⁰ műfajelméleti részében megtalálható az *aenigmaticum* (verses rejtvény) is, annak két fajtájaként pedig a *griphus* és a *logogrifus*.³¹ Ezzel Losontzi költői műfajként kanonizálta a verses rejtvényeket is.³² Földi János 1789–1790-ben írta azt a kéziratot, amelyet pályaműként nyújtott be az 'egy jó magyar nyelvtanra' kiírt pályázatra, amelyet meg is

hivatkozva Kölcsey Ferencet jelöli meg. Lásd SZIGETI Csaba, *Magyar contrainte-ek és francia megkötések (Első közlemény)* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 3, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2014, 73.

²⁷ A' Mindenés Gyűjtemény' első szakaszza, *Költ Komáromban, Bóldog-Aszszony' Havának Első Napján*, 1789, 31–34.

²⁸ *Uo.*, 34.

²⁹ A Hasznos Mulatságokban megjelent rejtvényekről lásd VARGHA Katalin, *Reformkori találós kérdések a Hasznos Mulatságokban = Ezerarcú humor: Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*, szerk. DACZI Margit, T. LITOVKINA Anna, BARTA Péter, Bp., Tinta, 2008, 162–171.

³⁰ LOSONTZI István, *Artis poeticae subsidium*, Pozsony, Landerer, 1769. Bemutatja BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet*, *Studia Litteraria*, 2, 1964, 29–42.

³¹ BÁN, *i. m.*, 31.

³² *Uo.*, 37.

nyert.³³ Az 1795-ben Bécsben megjelent *Magyar Grammatika* alapjául szolgáló kézirat függeléke (*A' versírásról*) azonban csak 1962-ben jelent meg nyomtatásban.³⁴ Földi poétikája már magyar nyelvű volt, és a verses rejtvények leírását is magyarul adta, az „apróbb matériák” sorában:

Aenigmaticum (Mesés vers) melly kétféle. *Griphus*, Találós mese, melly valamely tulajdonságairól le írott dolog. *Logogriphus*, Rejtett szó, mellynek betűinek különb különb elmés öszverakásaiból új értelmek adatnak elő (Lásd e' két rendbelit a' Mindenés Gyűlytemény minden Leveleiben)³⁵

A verses rejtvény mint költői műfaj kérdéskörének szerteágazó problematikáját itt nem áll módomban részletesebben kifejteni. Adatgazdag tanulmányában számos fontos kérdést érint Szigeti Csaba,³⁶ akinek ide kívánkozik az a megállapítása, hogy (verses) rejtvényeink „költészetszociológiai szempontból mennyire elhelyezhetetlenek, vagy még pontosabban micsoda körülményekkel kell eljárunk, ha a 'folklor', a 'közköltészeti', a 'tömegirodalmi' vagy a 'műköltészeti' jelzők valamelyikét használni kívánjuk”.³⁷

A Debreczeni Magyar Kalendárium verses rejtvényei – és szövegpárhuzamaik

A fentiek alapján azt láthatjuk, hogy Fazekas Mihály bizonyos szempontból bevett gyakorlatot követett azzal, hogy az általa szerkesztett kalendárium toldalékában rejtvényeket közölt. Az viszont újítás volt részéről, hogy nem abból a vegyes, a népi találósokkal is szorosabban összefonódó szövegbázisból válogatott, mint a korábbi naptárak. Fazekas népfelvilágosító törekvéseivel is kapcsolatban lehet az, hogy a prózai, egyszerűbb, sőt helyenként „póriasabb” rejtvények helyett a kollégiumi diákköltészet kedvelt műfaját, a korabeli lapokban rendszeresen megjelenő *rejtett* szót emelte be naptárába. Ezzel együtt átvette azt a gyakorlatot is, hogy a megfejtést nem a feladvánnyal együtt, hanem a következő számban közölte. Igaz, ez esetben nem néhány napot vagy hetet, hanem egy egész évet kellett az olvasóknak várnia a megfejtésre. Ugyanakkor, míg a folyóiratokban gyakran szerepelt a szövegek alatt azok szerzőjének neve vagy monogramja, itt valamennyi feladvány név nélkül jelent meg.

Fazekas szerkesztőségének tíz éve alatt összesen 48 verses rejtvényt adott közre (minden számban négyet vagy ötöt), nem a kötetek legvégén, de meghatározott helyen, a vásárnaptár előtt. A rejtvények fölött legtöbbször a *Rejtett-szók* (1819, 1820,

³³ Földi János *magyar grammatikája*, kiad. GULYÁS Károly, Bp., MTA, 1912, 3.

³⁴ FÖLDI János, *A' versírásról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1962.

³⁵ *Uo.*, 90.

³⁶ SZIGETI, *i. m.*, különösen 64–76.

³⁷ *Uo.*, 76.

1822, 1823, 1824, 1825, 1826), három alkalommal viszont a *Rejtett-szók és találás mesék* (1821, 1827, 1828) címet találjuk. Ennek ellenére voltaképpen szinte valamennyi szöveg a rejtett szók kategóriájába sorolható. Ezen belül viszont sem formailag, sem stílusukban nem egységesek a közölt rejtvények. Egy számon belül is változó a sorok és szótagok száma, a szedés módja stb.

A tanulmány elején utaltam a Fazekas Mihály szerzőségével kapcsolatos kérdésekre és vitákra a *Debreczeni Magyar Kalendárium* verses rejtvényei kapcsán. Jelenleg sem ismert egyetlen rejtvényhez kapcsolódóan sem olyan forrás (pl. autográf kézirat), amely Fazekas szerzőségét egyértelműen bizonyítaná. Az egyes szövegek tartalma vagy formája legfeljebb feltételezésekre adhat okot. Néhány szöveg esetében azonban úgy tűnik, hogy Fazekas szerzősége egyértelműen kizárható.

A népi/populáris rejtvények más formáival szemben a rejtett szók esetében sokkal kisebb arányban találunk olyan példákat, amelyek több változatban is ismertek. Bár a szövegek meglehetősen kötöttek és bizonyos ismétlődő formulákra építenek, egyazon szöveg variálódása vagy azonos motívum többféle kidolgozása nem kimondottan jellemző. Másolás ugyanakkor ezek esetében is előfordul, hasonló típusú rejtvények megtalálhatók a 18. század végéről, illetve a 19. század első feléből fennmaradt kéziratok versgyűjteményekben is. Saját kutatásaim ugyan elsősorban a népi találosok gyűjtése során keletkezett források feltárására irányultak, de ennek kapcsán a látókörömbe került néhány olyan kézirat is, amely verses, irodalmi rejtvényeket tartalmaz.

Ezek közé tartozik az 1778–1787 körül keletkezett Nagy István-gyűjtemény is. A kézirat versgyűjtemény eredetije a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található, másolatban pedig mikrofilmen a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában is olvasható.³⁸ A vegyes versgyűjteményben magyar és latin nyelvű versek egyaránt megtalálhatók, műfajukat tekintve elsősorban vallásos énekek, illetve alkalmi költemények (halotti búcsúztatók, lakodalmi és névnapi köszöntők stb.). A kézirat 176. oldalán cím nélkül hét verses rejtvény olvasható, amelyek közül négy szinte teljesen megegyezik a *Debreczeni Kalendárium* 1823-dik, illetve 1824-dik évi számában megjelent négy szöveggel:

³⁸ Az eredeti jelzete: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R 667; a másolaté MTA KIK A 132/I. A kéziratot bemutatja: SEBESTYÉN Attila, *Hagyomány és újítás a halotti búcsúztató versekben: Debreceni kollégiumi kéziratok költészet (1736–1800)*, Könyv és Könyvtár, 22–23, 2000–2001, 78. Ezúton is köszönöm Küllös Imola segítségét, aki mintegy 15 évvel ezelőtt rendelkezéseimre bocsátotta a kézirat versgyűjteményekben fennmaradt rejtvényekre vonatkozó jegyzeteit, valamint több forrás vonatkozó részének fénymásolatát is. Ezek között voltak a Nagy István-gyűjtemény verses rejtvényei is.

Nagy István-gyűjtemény (1778–1787) MTA KIK A 132/I. 176. lap	<i>Debreczeni Kalendárium</i> 1823. (oldalszám nélkül), megfejtés az 1824-dik évi számból, Lásd még FMÖM II. 138.
[2.] <u>Fűszerszám</u> . fű, szer, szám, mász A konyhához kellek míg vagyok egészen Fő nélkül belöllem minden eszköz léssen Embernek 's állatnak fejemmel használók. Vedd második tagom, orvosságá válok Az utolsó tagom, mindent rendbe vészen. Ezt ha meg fordítod kígyó hernyó tész[en]	4. A' konyhához kellek, míg vagyok egészen; Fő nélkül belöllem minden eszköz léssen. Embernek 's állatnak fejemmel használók; Vedd második tagom, orvosságá válok! Az utolsó tagom mindent rendbe vészen: Ezt ha megfordítod, úgy a hernyó téssen. <i>Fűszerszám</i>
Nagy István-gyűjtemény (1778–1787) MTA KIK A 132/I. 176. lap	<i>Debreczeni Kalendárium</i> 1824. (oldalszám nélkül), megfejtés az 1825-dik évi számból, Lásd még FMÖM II. 139–140.
[3.] <u>Varjú</u> . Var, ju. Varj Gyakran szeretik szállani, de az egyre megyen ki. Es a' mit szoktam mondani, azt nem szereti senki. Hálom betűm míg fel nem vál, addig vajkálni nem jó, Négy Szűcsnél csizmadiánál S Szabónál kommandó szó A két utolsó pedig nevez egy öly állatot Melly az emberektől eddig nallam jobbnak tartatott.	3. Gyakrann szeretek szállani, De az egyre megyen ki; Es a' mit szoktam mondani, Azt nem szereti senki. Három betűm míg fel nem vál Addig vajkálni nem jó; Négy, Szűtsnél, Tsizmadiánál 'S Szabónál commandó szó. A' két legutolsó pedig Nevez egy oly állatot Mely az emberektől eddig Nállam jobbnak tartatott. <i>Varju</i>
[4.] <u>Bolha</u> A szép nemmel kötődik, de nem Kupidó Mások zsirján elődik Pedig nem Zsidó Fekete de nem fecske Nem is Szeretsen Jól ugrik de nem kecske Szereti a' Menyecske Ha rettsen.	4. A' Szép Nemmel kötődik, De nem Kupidó; Mások 'sirján élődik, Pedig nem Zsidó; Fekete, de nem Fetske, Nem is Szeretsen; Jól ugrik, de nem Ketske, Szereti a Menyetske Ha rettsen. <i>Balha</i>
[5.] <u>Komló</u> Kom, ló Hív engem a' Nemes azt tudja ló vagyok Az pedig nem vagyok mert láb nélkül futok De hijába futok magzatom el viszik. Edjik rolla eszik, a' másik meg iszik	2. Hiv engem a Német, azt tudja ló vagyok; Az pedig nem vagyok, mert láb nélkül futok. De hijába futok, magzatom elviszik: 'S egyik róla eszik, a' másik meg iszik. <i>Komló</i>

A Nagy István-gyűjtemény néhány verses rejtvénye másfél évszázaddal később nyomtatásban is megjelent. A második és a negyedik szöveg megtalálható a debreceni magyar nyelvű diákköltészetet bemutató szöveggyűjteményben, amely Molnár Pál szerkesztésében látott napvilágot.³⁹ A második szöveg Küllős Imola és Csörsz Rumen István *Világi énekek és versek* című antológiájában is megjelent.⁴⁰

³⁹ *Debrecen a régi magyar irodalomban (Irodalomtörténeti szöveggyűjtemény jegyzetekkel)*, szerk. MOLNÁR PÁL, [h. n.], Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941, 110, jegyzetek: 165.

⁴⁰ *Világi énekek és versek 1720–1846 (válogatás)*, kiad. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, utószó KÜLLŐS IMOLA, Bp., Unikornis, 2001, 14.

A műfajból adódóan a *Debreczeni Kalendárium* verses rejtvényjeinek többsége nem népies jellegű. Ilyen szempontból kivételt jelent a fent idézett, *bolha* megfejtésű szöveg, amely az 1824-dik évi szám negyedik szövegeként olvasható. Ez tulajdonképpen nem is rejtett szó, hiszen nem bontja tagjaira, és írja körül a megfejtést. Kilóg a többi szöveg közül szerkezetét tekintve is. Olyan szerkesztési elvet követ, ami a népi találósokban is gyakori: tárgyát olyan párba állított kijelentések sorával írja le, amelyek első tagja leíró jellegű, második tagja pedig egyértelművé teszi, hogy nem arról van szó, amire a leírás alapján gondolnánk. Egy több változatban lejegyzett példa lehet erre az alábbi találós, melynek megfejtése 'vöröshagyma':

Kerek, de nem alma,
Piros, de nem rózsza,
Rétes, de nem béles,
Kóstoltam, nem édes.⁴¹

Hasonlóan épül fel az említett, *bolha* megfejtésű rejtvény is, amelynek párhuzamai megtalálhatók több népköltési gyűjteményben is. Ezek a lejegyzés, illetve a megjelenés sorrendjében:

Ugrik, mint a' szöcske;
Barna, mint a' fecske.
Szereti a' menyecske, ha reccsen. Bolha.⁴²

Fekete, de nem fecske,
Ugrik mint a bakkecske. Bolha.⁴³

Fekete mint a fecske, ugrik mint a bakkecske. Balha.⁴⁴

Fekete, de nem keménce, ugrik mint a bakkecske. Bóha.⁴⁵

Fekete, de nem fecske, ugrik, mint a bakkecske. Tücsök.⁴⁶

⁴¹ A 19. századi népköltési, illetve népnyelvi szövegek közlésekben megjelent változatait lásd VARGHA Katalin, *Magyar találós kérdések: 19. századi szövegek antológiája*, Bp., Tinta, 2010, 102.

⁴² SZILÁGYI István, *Ugocsbai népköltés (Folytatás), II. (Gyűjtve Fertős-Almásán)*, Magyar Nyelvészet, 4, 1859, 315. [128. sz. szöveg]

⁴³ TÖRÖK Károly, *Csongrád megyei gyűjtés*, Bp., Athenaeum, 1872, 361. [LXIII. sz. szöveg]

⁴⁴ SZIGETVÁRY Sándor, *Vegyes néprajzi gyűjtés: Főleg találós kérdések, népdalok, babonás történetek (Kérdőíves gyűjtés általános iskolásokkal)*, Kézirat, Bp., Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 1953, 1. (jelzet: NM EA 9267)

⁴⁵ MOLNÁR István, *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szólásmondások, csúfolók, babonák, vőfélyversek, mesék stb.*, Kézirat, Bp., Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 1953, 24. (jelzet: NM EA 9316)

⁴⁶ PINTYE József, *Vegyes néprajzi gyűjtés: Főleg szólások, közmondások, találós kérdések stb.*, Kézirat, Bp., Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 1953, 46. (jelzet: NM EA 9346)

Fekete, de nem fecske
Ugrik, mint a bakkecske. Tücsök.⁴⁷

Fekete, de nem szerescsen,
ugrik, de nem kecske,
szereti a menyecske,
ha nincs. Bolha.⁴⁸

Összegzés

A *Debreczeni Magyar Kalendárium* rejtvényei nem azonosíthatók Fazekas Mihály szerzeményeiként, jellemző példáját jelentik azonban azoknak a verses rejtvényeknek, amelyek a 18. század utolsó évtizedeitől a 19. század derekáig rendkívül népszerűek voltak a magyar populáris írásbeliségben. A kollégiumi diákság számára a poétikai gyakorlatok részét jelentette az alkalmi költemények mellett a *rejtett szók* írása is, amelyek aztán nagy számban jelentek meg a szépirodalmi és ismeretterjesztő lapokban. Fazekas Mihály kalendáriuma szerkesztése során ezt a rejtvénytípust emelte be az egyszerűbb, prózai, a népi találósokhoz közelebb álló feladványok helyére, amelyeket rendszeresen közöltek a magyar naptárakban már a 17. századtól kezdve. Ennek okát Fazekas népfelvilágosító törekvéseiben kereshetjük, a *Debreczeni Kalendárium* rejtvényei azonban nem találtak utat a népi kultúrába. A 19–20. századi népköltési gyűjtések által rögzített találósok között csak egyetlen szöveg variánsait találhatjuk meg, amelynek szerkezete és részben hangvétele is népiesebb a *Kalendáriomban* közölt többi verses rejtvényénél.

VARGHA KATALIN
tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet
vargha.katalin@btk.mta.hu

Riddles in the Debreczeni Magyar Kalendárium

Abstract: This paper discusses the riddles that appeared in print in the almanac founded and edited by Mihály Fazekas, entitled *Debreczeni Magyar Kalendárium*. A total of 48 poetic

⁴⁷ Kiss Pál, *Találós kérdések Écs községből*, Kézirat, Bp., Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 1953, 5. (jelzet: NM EA 9239)

⁴⁸ *Hold elejti, nap felkapja: Kibédi találós kérdések*, kiad. RÁDULY János, Bukarest, Kriterion, 1990, 97. [380. sz. szöveg]

riddles were published in the appendix of the almanac between 1819 and 1828, without indicating the author. The aim of this paper is to review the previous findings and opinions on the authorship of the texts, as well as to address a few broader questions regarding the 18–19th century riddle tradition in Hungary. It touches upon the antecedents of publishing this text type in Hungarian almanacs and the meaning of the term *rejtett szó* (logograph). The last section explores text parallels of the riddles published by Mihály Fazekas that can be found among literary, popular and folk riddles.

Keywords: almanac, logograph, riddle, Mihály Fazekas, Debreczeni Magyar Kalendárium

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/191-203.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

